

УДК 82.512.122.01

**МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Искакова Сания Ерлановна

saniya.erlanova@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Халықаралық қатынастар факультеті, түркітану мамандығының
4 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – М.М.Қосыбаев

Қазақ халқы, басқа халықтар секілді, жазу сызу-өнері болмаған кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы тұрмыс-тіршілігінің әр алуан жақтарын суреттеген; қоғамдық өмірін, дүниеге көзқарасын, таптық күресін, арман-мүддесін және т.б. бейнелеп көрсеткен. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтел, жұмбақтарын атаймыз.

Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақалдың өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, әдебиеттік жағынан алғанда, мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. М. Горькийдің «Мақал мен мәтел еңбекші халықтың тарихын, әлеуметтік, барлық өмір тәжірибелерін үлгілі, қысқа түрде айтып береді», - деуі осыдан [1, 8 б.].

Қандай мақалды алсақ та, оның шығуына үлкен оқиға, мәнді әңгіме себеп болған. Мақал соларға берілген баға, жасалған қорытынды, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» есебінде жүреді. Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірінде көргендерін, бастан кешірген кезеңдерін, алған тәжірибелерін мақал арқылы айтып береді. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл-өсиет, нақыл сөз есебінде қызмет атқарады.

Мақал-мәтелді тудырушы – еңбекші халық. Ол халық данышпандығының алтын қазыналы мұрасы болып табылады. Бұдан, әрине, барлық мақалды халық шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, мақал да таптық ой-санадан, таптық көзқарастан туған. Мақалдарды үстем тап ташығарып, оған таптық идеясын қосқан, идеологиялық құрал еткен. Мәселен, «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Алтын басты әйелден бақа басты бала артық» деген сияқты үстем тап адамдары шығарған мақалдар халықтың тілегіне, көзқарасына мүлде жат, жанаспайды. Сондықтан оларды еңбекші халық қабылдамаған [2, 78 б.].

Мақалдар халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне, еңбегі мен тәжірибесіне байланысты туғандықтан, оның тақырыбы да орасан көп. Бұл ретте мақалға қосылмаған нәрсе жоқ деуге болады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен салты, дүние танудағы көзқарасы, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен қайғысы, айтатын ақыл-өсиеті, үйретуі мен үкімі, қысқасы халық өмірінің барлық жақтары – мақалдардың басты тақырыбы болып отырады. Жалпы мақал-мәтелдердің тақырыптарына келетін болсақ, олардың тақырыптары өте көп. Солардың ішінде ең күрделі бір саласы адам баласының еңбек ету жайларына арналған. Бұл тектес мақалдардан халықтың еңбек жайындағы көзқарасы байқалады. Еңбек адамды мақсат-мұратқа жеткізуші, абырой әперетін іс екендігін халық мақалдары арқылы дәлелдеп көрсетеді. «Еңбегі бардың – өнбегі бар», «Еңбек түбі – мереке» деп халық адал еңбекті ардақтайды. Дүние-байлық, шат өмір еңбек арқылы болатындығын, адамды тек еңбек қана қатарға қосатындығын суреттейді [3, 10 б.].

Еңбек тақырыбына арналған мақалдардың қайсысы болса да ақыл-өсиет түрінде айтылады. Еңбек ету оңай еместігін, қиыншылығы мен бейнеті, ауыртпалығы барлығын ескертеді. Осылардың бәрін еңбегімен жеңген адам ғана мақсатына жеткендігін аңғартады. Мұны «Бейнет, бейнет түбі зейнет», «Бейнетсіз рақат жоқ», «Әрекет болмай, берекет болмас» деген секілді мақалдардан көреміз. Бұл тектес мақалдар адамды еңбек-кәсіп етуге, жұмыс істеуге үндейді, тек еңбек қана абырой-атақ алып келеді деп қорытынды жасайды. Адал еңбекті ардақтаған халық кәсіп ет, жұмыс істе дегенге ең алдымен мал бағуды ұсынады. Оның себебі қазақ халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі төрт түлік малға байланысты болғандығынан [2, 79 б.].

Өмір бойы мал бағып тіршілік еткен, оның сырын жақсы білген халық әрбір түліктің қандай қасиеті барлығын, адам өмірінде қандай орын алып, қандай қызмет атқаратындығын мақал арқылы да көрсетіп отырады. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» дей отырып, сол малдарының қасиетін, қызметін айтады. «Жылқы малдың патшасы, түйе – малдың қасқасы»,

«Түйе жисаң – нардан жи, сиыр жисаң – тарғылдан жи» деп бағалайды, төрт түліктің тұрмыс-тіршілікте алатын орны қандай екендігін атайды.

Халық өзінің мақалдары арқылы мал бағу, мал басын өсіру жөнінде ғасырлар бойы жинаған, жүзеге асырған тәжірибесін айтып береді. «Түлік төлден өседі» дей отырып, сол түліктерді өсіру үшін қажырлы еңбек керектігін ескертеді. «Жатқанға жан жуымас, жалқауға мал жуымас», «Ат шаппайды, бап шабады», «Мал жисаң, қонысын тап», Бақпасаң мал кетеді деп ақыл айтады. Адал еңбекті сүйген халық, мал басын өсіру үшін аянбай жұмыс істе, ерінбей еңбек ет, сонда ғана мал құралады дейді. Ал еңбек етпей, ұрлық немесе барымта жолымен мал жинап баюды көздеушілікті халық қатты сынға алады, шенейді. Ұрлық пен барымта халыққа жат екендігін, ол адамды тақырға отырғызатындығын, бұлардан безу керектігін айтып, «Ақ жүрген адам азбас» деп қорытыды және «Ұрыға мал құтаймас», «Ұрлық, ұрлық түбі – қорлық», «Барымтамен бас кетер», «Жортуылшының басы жолда қалады» деп сипаттайды. Мал басының құралуы, өсіп-өрбуі тек адал еңбекке байланысты деп түсінген халық бұл жөнінде қожа-молдалар айтатын діни ұғымдарға да қарсылық көзқарасын білдіреді. Егер дін иелері мал басының өсуін құдайға байланысты, малды құдай береді десе, еңбек адамы бұл түсінікті бекерге шығарады да, «Мал баққанға бітеді» деп өз тұжырымын айтады. «Тана пайда бермесе, тәңірі пайда бермейді», «Тоғыз қабат торқадан тоқты тоқтышығымның терісі артық» деп адал еңбегімен жинаған малдарын ардақтайды. «Еңбексіз тапқан мал, есепсіз кетер» деп түсінген халық, төрт түліктің қайсысы болса да адал еңбекпен бағу арқылы құралатындығын, сонда ғана адам мұратына жететіндігін ескертеді [2, 80 б.].

Төрт түлік жайында шығарылған халық мақалдарының бәрі де мал баласының адам үшін аса қымбат, қадірлі екендігін айта отырып, бұлардың ішінен жылқы мен түйені ерекше бағалайды. Түліктің басқа түрлеріне қарағанда, түйе мен жылқы көшпелі жағдайдағы шаруа адамы үшін зор қызмет атқарды, шөлдесе – сусыны, кесе – киімі, жесе – асы болды. Екіншіден, түйе мен жылқы алыс жолға төзімді, әрі мықты көлік есебінде шаруа адамына көп пайдасын тигізді. Мұнымен қатар, халықтың ел қорғау ісінде ол елеулі орын алды, басқыншы жауға қарсы аттанған батырларға сенімді серік, жауынгер жолдас болды. «Ер қанаты - ат» атанды. Сондықтан да адам баласының мақсат-мұратына жету жолында жылқының алатын орны зор екенін «Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер» деп суреттеді [4, 25 б.].

Түркі тілдес халықтар мақал-мәтелдерінің бірсыпырасы егіншілік кәсібіне арналып айтылған. Мәселен, бұл тақырыптағы қазақ мақал-мәтелдердің көпшілігі кейінгі кезде, шамамен айтқанда, XIX ғасырдың ішінде туған секілді. Олай дейтініміз, тарихи деректерге қарағанда, бүгінгі Қазақстанның оңтүстік-батыс аудандарын мекендеген кейбір рулар ғана аздаған егін салып, ертерек кәсіп еткен. Ал шаруашылықтың бұл түрімен бүкіл қазақ халқының айналысуы - XIX ғасырдың іші. Бұған басты себеп қазақ халқының Ресей мемлекетіне қосылуы, ұлы орыс халқымен араласуы, одан үлгі алуы болған. Осыдан былайғы жерде қазақ елі әр түрлі дақылдан егін егіп, оны негізгі кәсібінің біріне айналдырған. Өзінің тұрмыс-тіршілігінен елеулі орын алған егін шаруашылығы және оның адам баласына келтірер пайдасы жайында қазақ халқы біраз шығармалар тудырған. Мұнымен қатар, егін кәсібін мақалдары арқылы да бейнелеп суреттеген [2, 81 б.]

Егін жайында шығарылған мақалдардың қайсысы болса да, ең алдымен егін егу адамға пайдалы екенін дәлелдейді. Рас, бұл мақалдар егінді әр түрлі дақылға (арпа, бидай, сұлы, тары т. б.) бөліп көрсетпейді, жалпы «егін» деген атпен атайды (оның мәнісі қазақ арасына алғаш рет егіннің барлық түрі бірден еңбегінен болу керек). Егін егу, егіншілікпен кәсіп ету – шаруашылықты өркендетеді, тұрмысты жақсартады деп түсінген халық өзінің мақалдарында оған ерекше мән береді. Егін өздігінен өспейді, оны егу керек, ол үшін егін шығатын жерді даярлау, аянбай еңбек ету керек деген қорытынды жасайды. «Жер – ырыстың кіндігі» «Жер – жомарт» деп, бар байлықтың жерге байланысты екенін білген халық енді осы жерге егін егу керектігін айтады. «Ексең егін – ішесің тегін», «Жердің сәні – егін», «Егін еккеннің есесі көп», «Астығы бар аш болмайды» дей отырып, егіншілікті үлгі

етеді, оны тіршілік тірегінің бірі деп бағалайды. Түркі тілдес халықтар ішінде татар мен өзбек халықтары ертерек жер жыртып, егін егіп отырықшыланған және колоөнері, жеңіл өнеркәсібі бұрын шығып, айырбас, сауда жұмысымен ерте шұғылданған елдер. Сондықтан да диканшылық, бау-бақша, сауда-саттықпен байланысты мақалдардың бірсыпырасы әуел баста осы ағайындылардан таралуы ықтимал. Мәселен: ер – қазына, су – алтын (Жер – қазына, су – алтын); Декқон булсанг күз хайда, күз хайдасанг юз хайда (Диканболсаң куз кайда, күз айдасаң жүз айда); Эрта эккан бутун олар, кечке эккен утин олар (Ерте еккен бүтін алар, кеш еккен отын алар); Йигит моли ерде (Жігіт малы жерде) дейтін мақалдар екі халықтың тілінде де бар, біраққа өзбекке жақын. Сол сияқты татар мен қазақ халықтары қатар қолданатын Ата белсең – ақ куян, сата белсең – сактиян (Ата білсең – ақ қоян, сата білсең сактиян); Жимешли агачның башы түбән (Жемісті ағаштың басы төмен) дейтін мақалдар татар халқынан таралуы да әбден мүмкін [3, 19 б.].

Түркі тілдес халық мақал-мәтелдерінің көрнекті тақырыбының бірі – ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайын қамтиды. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізіне ақыл-ойы сергек халықтың аталған мәселелер жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, білгірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Үй ішінің, ел-жұрттың, бүкіл қоғамның құралуы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. «Бірлік бар жерде тірлік бар», беркінген күш бар деп бағалайды. Мұны «Бірлік болмай тірлік болмас», «Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Ырыс алды – ынтымық» деген секілді мақалдардан да көреміз.

Бұл келтірілген мақалдардың бәрі де өмір шындығына негізделіп туғандағын, халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырап тозудың орын алатындығын аңғартады. Халықтың «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді; төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деуі осыдан [1, 9 б.].

Қандай істің болса да белгілі бір нәтижеге жетуі – адамдардың бірлік, ынтымақ, ұйымшылдыққа байланысты дей отырып, халық мақалдары бұл жөніндегі қорытындысын ақыл-өсиет, нақыл сөз ретінде келтіреді. «Саяқ жүрсең, таяқ жерсің», «Жалғыздың үні шықпас» деп, жекелік пен даралықты, көпшіліктен бөлініп шығушылықты шенейді. Барлық күш-қуат көпшілікте, халықта екендігін дәлелдейді. «Көп ісінде – береке», «Көптен шыққан көмусіз қалар», «Көппе тентек болсаң да, көпке тентек болма», «Көпке топырақ шашпа», «Көп қорқытады, терең батырады» деп көпшіліктің, яғни бүкіл халықтың күшін сипаттайды. Бұл ретте халық өзін қоғамдағы барлық материалдық және рухани байлықтарды жасаушы, салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік түрлерін қалыптастырушы, оларды әрбір тарихи жағдайларға, өмір тілектеріне сәйкес өзгеруші, алға қарай дамытушы негізгі күш деп таниды. Бұларды жасау, іске асыру, жеке адамдардың қолынан келмейтіндігін дәлелдейді. Сондықтан да халық мақалдары адамдардың ынтымақты, ұйымшылдық пен бірлікте болуын өсиет, нақыл етеді [2, 81 б.].

Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың сүйе тыңдап, сүйсіне жылағаны – көпшілік үшін жасалған ерлік, батырлық істер, ел қорғау әңгімелері болатын. Бұл тақырыпта нешелеген әдемі әңгіме, ертегі, өлең, жырлар туғанын, оларда халықтың батырлық, ерлік істерді және оны жасаушыларды ардақтағанын білеміз. Халықты сүйсіндірген бұл әңгімелер, оның мақалдарынан да орын алған. Ел қорғау, батырлық – ерлік істер жайында туған халық мақалдары халықтың бұл жөніндегі ой-тілегі, арман-мүддесі, патриоттық сезімі, ұлттық мақтанышы қандай екендігін білдіріп отырады. Бұл тақырыптағы мақалдар, ең алдымен, кімге болса да туған жер, өсіп-өнген ел-отан аса қасиетті, қадірлі, қымбат, ыстық деп көрсетеді. «Туған жердің тауы ыстық», «Ел-жұрты бардың жұтамы жоқ», «Ел іші – алтын бесік» деумен туған елді ардақтайды, жоғары бағалайды. Кейбір мақалдар туған елді басқа елдермен салыстыра келіп, әркімге өз елінің артық екендігін аңғартады. Мұны халық «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Кісі елі – күміс, өз елің – алтын» деген

мақалдары арқылы сипаттайды. Өзінің мақалдарында туған жер, ел-отанды аса жоғары бағалап ардақтаған халық, енді оларды қорғау әрбір ер-азаматтың басты борышы деп біледі. Ел талап, ойран салуды көздеген шапқыншы жау болса, оған қарсы аттану, қасықтай қаны қалғанша, ақтық демі біткенше алысу, сөйтіп, дұшпаннан отанды қорғап алу халқын сүйген әрбір ер жігіттің азаматтық борышы болатындығын көрсетеді. «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», «Елін сүйген ер болар», «Жүкті нар көтерер, қайғыны ер көтерер» деген мақалдар жоғарыда айтылған пікірдің айғағы. Халық мақалдары ел қорғау, басқыншы жауды талқандап жеңу жолында ерлік жасаған, қара қылды қақ жарған, қиянат тартып жол салған, жау қамалын қиратқан, табан тірескен айқастарда тайсалып тартынбаған жігіттерді ардақтайды, абыройлы атақпен даңққа бөлейді. Олардың халық сүйсінген ерлік істерін ұрпаққа үлгі етеді [5, 160 б.].

Бұл ретте қай халық болмасын, мақал-мәтелдерінде ерлерді қоян жүрек қорқақтармен салыстырып, аз сөзбен екеуінің де образын жасайды. Ерлік батырлық іс жасау тек отанын, ел-жұртын, халқын сүйген адамдардың ғана қолынан келетіндігін, осындай адамдар ғана халық намысын қорғай алатындығын, олар қандай да болмасын қиыншылықтар кездесе де үрейге түспей, мұңаймай, ажалдарына қарсы шабатындығын көрсетіп сипаттайды. Батырлардың ерлігі күшінде емес, ақылы мен айласында екендігін көрсетеді. Сонымен қатар халық ісі үшін қажымай күресіп ерлік жасаған, ел сүйіп батыр атанған адамдардың мінезіндегі жақсы қасиеттері де мақалдардан орын алады. Бұл қасиеттерден: турашылдық, әділдік, айтқан сөзден қайтпаушылық, кішіпейілділік, жолдастықты сақтаушылық, досы үшін жан беруге барушылығы және т.б. аңғаруға болады.

Қорыта айтсақ, мақал-мәтел – қай халықтың болмасын психикасы дамуының айнасы деуге болады. Онда қай халықтың болмасын, ең алдымен еңбек адамының табиғатқа, қоғамға көзқарасы, дүние танымы көрінеді, тіпті қазіргі уақытта ескірген ұғым-нанымдардың да сарқыны бар. Бір сөзбен айтқанда, халық мақал-мәтелдерін – шаруалардың тұрмысын, салтын, кәсібін, санасын көрсететін шежіресі, халық философиясы деуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 1950, 84 б.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974, 319 б.
3. Адамбаев Б. Халық даналығы: Қазақ мақал-мәтелдері мен шешендік сөздері. – Алма-Ата: Мектеп, 1976, 147 б.
4. Нұрғазин А. Мақал-мәтел-мәңгі мұра. – Шымкент: Әлия, 1996, 76 б.
5. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004, 565 б.